Tamara Repina

CU PRIVIRE LA TENDINŢELE PANROMANICE ÎN ISTORIA DECLINĂRII ROMÂNEŞTI

Cu prilejul aniversării academicianului Marius Sala, ţin să-l felicit în numele meu şi al colegilor de la Catedra de limbi romanice a Universităţii de Stat din Sankt-Petersburg. Cu toţii îi urăm Domniei sale mulţi ani înainte, bună sănătate, fericire, noi realizări în domeniul ştiinţei şi-l încredinţăm de respectul nostru cel mai sincer şi mai profund. Tema pe care am ales-o pentru eseul de faţă se înscrie în sfera intereselor ştiinţifice ale domnului Marius Sala. În monografia *De la latină la română*[1], el subliniază, şi nu o dată, că limba română s-a dezvoltat pe aceeaşi cale ca şi celelalte limbi romanice. În cele ce urmează, va fi expus în linii mari cercul de probleme privind istoria şi starea actuală a declinării româneşti în lumina tendinţelor panromanice.

1. ARTICOLUL ŞI PUTEREA FUNCŢIONALĂ A FLEXIUNII NOMINALE

Flexiunea nominală în limba latină dispunea de o putere funcţională deplină. Aceasta înseamnă că substantivului, ca să fie introdus în propoziţie ca o parte a ei, îi era de ajuns să aibă o desinenţă, de exemplu: „Petr**us** vicin**orum** fili**o** amic**us** est”. În ceea ce priveşte faptul caracteristicii după criteriul „cunoscut sau necunoscut vorbitorilor”, el reieşea din mai mulţi factori: prezenţa în propoziţie a atributelor lexicale ori sintactice ale substantivului, legături semantice între cuvinte, contextul mai larg, cunoaşterea situaţiei etc. Cu alte cuvinte, determinarea substantivului era s e m a n t i c ă (contextuală).

Apariţia articolului[2] a schimbat radical situaţia. În limbile romanice, caracteristica obiectului desemnat prin substantiv după criteriul „cunoscut – necunoscut”, păstrându-se la nivelul semantic (altfel, vorbitorii nici nu s-ar înţelege), cere să mai fie dublată şi la nivelul g r a m a t i c a l. În propoziţia latină de mai sus, semantica însăşi a substantivelor arată că se vorbeşte despre nişte obiecte cunoscute (prieten, fiu, vecini), ceea ce, de altfel, este clar şi din propoziţiile analogice ale limbilor romanice, cf.: „Pierre est ***l'ami du*** (= *de* + ***le***) *fils* ***des*** (= *de* + ***les***) *voisins*”, rom.

[1] Marius Sala, *De la latină la română,* Bucureşti, 1998; vezi şi traducerea franceză: Marius Sala, *Du latin au roumain*, Paris, Bucarest, 1999.

[2] Spunând „articolul”, avem în vedere „articolul hotărât şi nehotărât” (cu totalitatea determinativelor – echivalentelor lor funcţionale).

LR, LXI, nr. 3, p. 380–386, Bucureşti, 2012

BDD-A505 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.25 (2026-11-07 19:59:04 UTC)

„Petru este *prietenu**l** fiu**lui** vecini**lor**”*. Dar aici faptul cunoaşterii obiectului desemnat trebuie să fie confirmat şi printr-un „însoţitor gramatical” – articolul (în limbile romanice apusene, în combinaţie cu prepoziţii, în limba română, prin forma lui cazuală). Toate acestea mărturisesc că, în limbile romanice, s-a ivit o nouă categorie gramaticală, necunoscută limbii latine – cea a determinării[3].

Flexiunii nu i-a fost dat să exprime această categorie gramaticală, ceea ce a privat-o de forţa funcţională deplină. Cea din urmă a trecut la articol, lăsând flexiunii substantivului desemnarea a două categorii gramaticale – a celor de gen şi de număr, pe care, concomitent, le redă şi articolul. Spre deosebire de limbile romanice apusene, în limba română, articolul şi-a însuşit şi funcţia unei mărci cazuale, transformându-se (la forma postpusă) într-un fel de articol-flexiune.

Limba română a moştenit două din fostele desinenţe cazuale:

casa		**flos**	
lat.	*rom.*	*lat.*	*rom.*
G.-D. cas**ae**	> case	G. flor**is**	> flor**i**,
		D. flor**i**	

dar ele nu sunt decât r e l i c v e ale desinenţelor cazuale latineşti, ele intră în sistemul de declinare numai fiind î n s o ţ i t e de un articol sau de un determinativ (**unei** case, case**i**, **acestei** case, **fiecărei** case, etc.). Ca atare, ele desemnează pluralul substantivelor respective, care este n e u t r u la caz[4].

În lumina celor spuse, ni se pare arbitrar că tocmai în acest sector al sistemului de declinare se produc unele transformări care, după părerea noastră, se înscriu şi ele în tendinţa panromanică în chestiune. Avem în vedere apariţia în limba română vorbită, la genitiv-dativ singular feminin, a formelor de tipul ***floarei*** în loc de lit. **florii** şi asemănătoare, unde ***-ei*** se interpretează intuitiv ca forma articolului feminin: *case-**i** > cas-**ei***[5], ceea ce pune în echilibru cele două tipuri de declinare – cel masculin şi cel feminin (**-lui**/**-ei**)[6].

2. ARTICOLUL ŞI TRECEREA DE LA UN GRUP DE CUVINTE LA SINTAGMĂ

În limba latină, substantivul cu atributele lui adjectivale forma un grup de cuvinte din care fiecare component prezenta o unitate de sine stătătoare. De exemplu: N. homo honest**us** et nobil**is**/G. hom**inis** honest**i** et nobil**is**/Acc. homin**em**

[3] Valeria Guţu Romalo, *Articolul şi categoria determinării în limba română actuală*, în *Elemente de lingvistică structurală*, Bucureşti, 1967, p. 227–228.

[4] Iorgu Iorgan, Valeria Guţu Romalo, Alexandru Niculescu, *Structura morfologică a limbii române contemporane*, Bucureşti, 1967, p. 99.

[5] Emanuel Vasiliu, *Observaţii asupra flexiunii nominale în limba română*, în SCL, IV, Bucureşti, 1953, p. 142–145.

[6] Tamara Repina, *Câteva consideraţii cu privire la analogia morfologică în domeniul declinării substantivelor feminine româneşti*, în SCL, XLIX, nr. 1–2, Bucureşti, 1998, p. 297–302.

BDD-A505 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.25 (2026-11-07 19:59:04 UTC)

honest**em** et nobil**em** etc. Spre deosebire de aceasta, în limbile romanice avem de a face cu o s i n t a g m ă nominală, „cimentată" printr-un centru gramatical unic. Acest centru gramatical al sintagmei se realizează în toate limbile romanice prin articol: în cele apusene, cum am mai spus, în combinație cu prepoziții, în limba română, prin formele cazuale ale articolului. Cf.: fr. „Il se faudra attendre longtemps encore pour assister ***aux*** *jeux silencieux* ***des*** *étoiles filantes*" (Saint-Exupéry); it. „***una*** *lunghissima stretta tavola* stava nel fondo" (Tomasi di Lampedusa); sp. „Parecía que fuésemos ***los*** *unicos seres vivos* en muchas kilómetros a la redonda" (Goytisolo); rom. „Îi apărea în față *figur**a** blândă și bună* a *bătrânu**lui** servitor*" (Corbea).

Formarea unui centru de informație gramaticală asupra grupului nominal întreg, care desemnează s i n t a g m a t i z a r e a celui din urmă, poate fi calificată ca una din tendințele panromanice de dezvoltare istorică în domeniul studiat.

Limba română a parcurs același drum de la un grup de cuvinte la o sintagmă centralizată din punctul de vedere gramatical, dar drumul acesta s-a dovedit mai complicat decât cel al limbilor romanice apusene. Postpunerea articolului hotărât, forma lui flexionară și contopirea cu substantivul într-un cuvânt să-i fi pus pe vorbitorii din epoca de trecere de la latina târzie la româna veche să ia acest articol drept flexiune și să-l adauge la f i e c a r e cuvânt al grupului nominal? În textele românești vechi, până în secolul al XVIII-lea inclusiv, se mai găsesc, în cantitate destul de reprezentativă, exemple de felul următor: „Care mir s-au făcut cu toată chieltuiala sfinții-sale părinte**lui**, patriiarhu**lui** mai susnumitu**lui** ierusalimneanu**lui**" (Cron. munt., II, p. 120); „[…] hram adormirea preacurat**ei** născătoar**ei** de Dumnezeu […] fecioar**ei** Mari**ei** […]" (ibid., I, p. 106), unde articolul în forma cazuală se reproduce la fiecare component al grupului de cuvinte, asemenea flexiunii din grupul atributiv latin.

La urma urmelor, limba română a ajuns, ca și celelalte limbi romanice, la o unitate sintactică cu un s i n g u r indice gramatical, care se referă la întreaga sintagmă (*omu**lui** bătrân și bolnav, bătrânu**lui** om bolnav, fecioar**ei** Maria* și asem.). Dar acest proces i-a cerut un timp destul de îndelungat.

Dublarea indicelui de caz se produce, în perioada analizată cel mai des, în îmbinările de cuvinte cu numele proprii masculine ale reprezentanților straturilor sociale înalte, atât românești (logofăt, vornic etc.) cât și străine (crai, împărat etc.). Este semnificativ că în textele vechi se găsesc mai multe v a r i a n t e de structuri. De exemplu: „Toate aceste le-au dăruit craiul leșescu Tăutu**lui** logofătu**lui**" (Neculce, p. 11) / „[…] și ș-au împletit mreji hiclene asupra tânăru**lui** Vladu**lui**-vodă" (Cron. munt., I, p. 96) / „feciorul **lui** Gheorghie hatman**ul**" (Costin, p. 168) / „Și așè trăiia până în dzilele ***lui*** *Avgustŭ crai"* (ibid., p. 124) / „ficiorul *craiu**lui** Avgust*" (Neculce, p. 328)[7]. Faptul acesta se pare semnificativ pentru că el arată că trecerea

[7] Exemple de acest fel se mai pot găsi în: Paula Diaconescu, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc,* București, 1970, p. 227–229, 232–233 și în mai multe lucrări intitulate „Istoria limbii române" (ale lui Ovid Densusianu, Alexandru Rosetti și ale altor autori).

BDD-A505 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.25 (2026-11-07 19:59:04 UTC)

de la un grup de cuvinte la sintagmă n-a fost uşoară: vorbitorii să fi căutat intuitiv varianta cea mai potrivită cerinţelor unui nou tip de structură a limbii[8].

Am făcut nişte calcule (în cifre absolute) privind folosirea variantelor diferite ale îmbinărilor de cuvinte cu numele proprii. Din 50 de întrebuinţări scoase din texte vechi într-o ordine consecutivă, am constatat următoarea stare de lucruri[9].

Tabloul 1

Repartizarea variantelor de structură în textele româneşti vechi

	lui Avgust craiu**lui**	**lui** Avgust crai**ul**	**lui** Avgust crai	craiu**lui** Avgust
Costin ……	11	26	9	4
Neculce …….	13	28	4	5
Cron. munt. …..	4	33	5	8
Documente ……	13	25	5	7

După cum se vede, în textele româneşti vechi, ultima variantă, care a şi învins ulterior, era una din cele mai puţin întrebuinţate. Cu toate acestea, tocmai ea s-a dovedit p e r s p e c t i v ă, înscriindu-se în tendinţa panromanică la sintagmatizarea îmbinării de cuvinte cu fiecare component de sine stătător şi la transformarea ei într-o sintagmă cu un singur centru gramatical.

3. STAREA ACTUALĂ A SISTEMULUI DE DECLINARE ÎN LUMINA PROCESULUI DE SINTAGMATIZARE

Una din particularităţile gramaticale ale limbii române actuale este capacitatea ei de a sublinia caracterul determinat al adjectivului printr-un articol special, cel determinativ (adjectival): **cel**, **cea**, **cei**, **cele**, care are şi forme cazuale: **celui**, **celei**, **celor**. Acest articol stă după substantivul articulat: *omu**l cel** bun*/*omu**lui celui** bun*. El d u b l e a z ă caracteristicile gramaticale, inclusiv cazul, ale substantivului, ceea ce dezechilibrează sistemul de declinare care tinde spre centralizarea informaţiei gramaticale în sintagmele atributive.

După cum se ştie, în limba română vorbită se observă tendinţa de a înlătura în asemenea îmbinări de cuvinte a doua marcă de caz. Exemplele de tipul celui următor: „Îi plăcea să stea ore întregi în vârful *dudului **cel** mare* de la marginea satului” (Fr. Munteanu) se întâlnesc în vorbire din ce în ce mai des, deşi ele contrazic normele literare.

Justeţea acestor observaţii se confirmă şi prin situaţia cu pronumele demonstrative **acesta, acela** şi altele, mai ales în formele vorbite: **ăsta**, **ăla** etc. În limba română literară, pronumele demonstrativ, al cărui loc obişnuit este cel dintre substantiv şi adjectiv *(omul **acesta** bătrân)*, la geniv-dativ d u b l e a z ă şi aici

[8] Tamara Repina, *Caracterul sintagmatic al declinării româneşti*, în SCL, XXII, nr. 5, Bucureşti, 1971, p. 459–470.

[9] Т. А. Репина, *Аналитизм романского имени*, Ленинград, 1974, с. 77.

BDD-A505 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.25 (2026-11-07 19:59:04 UTC)

cazul substantivului, exprimat prin articolul postpus *(omu**lui acestuia** bătrân)*. Dublarea indicelui de caz creează o contradicție cu procedeul sintagmatic predominant al sistemului de declinare[10]. Se pare că tocmai de aceasta în limba română vorbită apar inovațiile de tipul următor: „[…] ca o încredințare de o clipă a *sufletului **ăsta** ascuns*” (Demetrius); „Avioanele […] dau drumul peste câmp *butoaielor **astea** argintii*” (Bănulescu) – formele literare, respectiv, ar fi **acestuia** şi **acestora**. Inovațiile de acest fel se înscriu şi ele în tendința panromanică în chestiune, deşi nici ele nu sunt aprobate de norma literară[11].

4. DECLINAREA ROMÂNĂ CA REZULTAT AL TRANSFORMĂRILOR ÎN LIMBA LATINĂ TÂRZIE

În istoria limbilor romanice, două limbi au moştenit declinarea substantivelor – limba franceză veche, în care cazurile au existat între secolele al IX-lea – al XIII-lea, după care ele au cedat locul prepozițiilor[12], şi limba română, unde declinarea funcțio-nează ca un sistem productiv şi în zilele noastre.

Condițiile pentru divergența destinelor istorice ale celor două sisteme romanice de declinare s-au creat *în adâncul latinei vorbite* din epoca târzie a existenței ei (secolele al III-lea – al VIII-lea), când sistemul latin clasic a suferit numeroase transformări în toate domeniile limbii, inclusiv declinarea substantivelor. În aceeaşi perioadă se creau şi premisele formării articolului, un nou instrument gramatical. Aceasta se manifesta în *folosirea crescândă* pe lângă substantiv a pronumelor demonstrative, în primul rând a pronumelui **ille**.

Acum mai mult de o jumătate de secol, Alexandru Graur a făcut o ipoteză asupra unei r e c o m p u n e r i (intuitive) a componentelor grupului latin atributiv. Domnia sa a presupus că, în îmbinările de cuvinte de tipul „homo ille bonus”, determinativul **ille** era ataşat la adjectiv (homo/*ille bonus*), iar pe urmă el s-a detaşat de adjectiv ca să se apropie de substantiv (*homo ille/*bonus), de unde şi articolul postpus al limbii române (*omu**l** bun*). Această ipoteză, care ni se pare incontestabilă, deşi ea a fost timp de mulți ani obiectul unor discuții animate[13], poate servi ca o dovadă a însemnătății, pentru studiile lingvistice istorice, a nivelului mai înalt decât cel al cuvântului aparte.

[10] Vezi tabloul stării actuale a declinării româneşti în Tamara Repina, *La déclinaison roumaine comme un système d'oppositions binaires*, în SCL, XXXI, nr. 5, Bucureşti, 1980, p. 618.

[11] Confruntarea între cerințele sistemului şi rigoarea normei literare stimulează dezvoltarea istorică a limbilor: Eugenio Coseriu, *Sistema, norma y habla. Teoría del lenguaje y lingüística general*, în Biblioteca Románica hispánica, dirigida por Dámaso Alonso, II, *Estudios y ensayos*, Madrid, 1962, p. 11–113, în special p. 43 şi urm. Cu privire la normă şi cultivarea limbii, vezi Mioara Avram, *Probleme ale exprimării corecte*, Bucureşti, 1987.

[12] Declinarea analogă celei vechi franceze a mai existat un timp oarecare şi în limba provensală veche, dar nici ea nu s-a păstrat.

[13] Vezi A. Graur, *De nouveau sur l'article postposé en roumain*, în RRL, XII, nr. 1, Bucureşti, 1967, p. 3–18.

BDD-A505 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.25 (2026-11-07 19:59:04 UTC)

În ceea ce priveşte transformările fonetice şi gramaticale în perioada târzie a funcţionării limbii latine în calitate de mijloc de comunicare, ele se deosebeau în diferitele regiuni ale fostului Imperiu Roman. Cele mai mari deosebiri erau între provinciile romanizate din apus şi din răsărit. Cf., de exemplu: trecerea **ŭ** > **ọ** sau formarea unui „casus obliquus unicus” în zona occidentală/păstrarea **u** (< **ŭ**, **ū**) şi combinaţia însăşi a cazurilor oblice în cea orientală. Ţinând seama de cele spuse şi având în vedere locul diferit al pronumelui demonstrativ **ille** (la începutul îmbinării atributive de cuvinte ori în interiorul ei), am încercat să reconstruim ipotetic paradigmele din latina vorbită – p r e d e c e s o a r e celor romanice. Prima din ele (1) trebuie să fi stat la baza declinării din vechea franceză, cea de-a doua (2) – a celei române.

Tabloul 2
Reconstruirea ipotetică a paradigmelor din latina târzie
(Fosta declinare a II-a, masc. sing., lat. cl.: *lupus mortuus*)

1		2	
N.	*ille lopos mortos	N.-Acc.	*lupu illu mortu
G.; D.; Acc.; Abl.	*illo lopo morto	G.; D.	*lupu illui mortu

Precăderile paradigmei (2), pe baza căreia s-a format sistemul cazual român, ni se prezintă astfel: locul pronumelui demonstrativ (după substantiv), păstrarea, poate că tocmai datorită acestui din urmă fapt, a formei lui vorbite (*illui) şi delimitarea formală a funcţiilor sintactice ale cazurilor în conformitate cu a x u l l o g i c „subiect – predicat – obiect” (N.-Acc./G.-D.)[14].

Defectul sistemului de declinare în vechea franceză consta, printre altele, în „confruntarea” formelor gramaticale cu cerinţele logicii. În forma cazului oblic (cas régime), s-au unit funcţiile sintactice i n c o m p a t i b i l e din punct de vedere logic. După părerea noastră, nepotrivirea între mijloacele de exprimare gramaticală şi cerinţele logicii gândului uman a d e z e c h i l i b r a t sistemul de declinare din vechea franceză, ca mai înainte şi pe cel din latina târzie, şi le-a condamnat pe amândouă la dispariţie[15].

Concluziile din observaţiile prezentate mai sus pot fi formulate astfel:

1. În dezvoltarea istorică a declinării româneşti s-au manifestat cel puţin d o u ă tendinţe panromanice: 1) p i e r d e r e a de către flexiunea nominală latină a capacităţii de a asigura substantivului posibilitatea de a funcţiona ca o parte a

[14] Tamara Repina, *Système casuel de l'ancien français vu à travers les systèmes analogues du latin et du roumain*, în *Acta linguistica Petropolitana*, în *Transactions of the Institute for Linguistic Studies*, vol. I, part 2, ed. N.N. Kazansky, St.-Petersburg, „Nauka”, 2003, p. 90–103. Vezi şi: Knud Togeby, *Déclinaison romane et déclinaison roumaine*, în Knud Togeby, *Immanence et Structure*, în „Revue Romane”, Numéro spécial, 2, Copenhague, 1968, p. 139–149.

[15] Т.А. Репина, *Категории диалектики и история языка*, в сб. *Романские языки в прошлом и настоящем*, Санкт-Петербург, 2007, с. 34–46. Studiul este prezentat pe Internet: http://elibrary.udsu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/3231/Repina_80.pdf

BDD-A505 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.25 (2026-11-07 19:59:04 UTC)

propoziţiei şi 2) t r e c e r e a de la o îmbinare liberă de cuvinte în limba latină la o sintagmă romanică reprezentând o unitate sintactică cu un singur centru gramatical.

2. Amândouă tendinţele panromanice pot fi considerate o consecinţă a apariţiei a r t i c o l u l u i (cu echivalentele lui – determinative), a cărui „predestinare" este de a sprijini determinarea s e m a n t i c ă a substantivului ca parte a propoziţiei printr-un instrument g r a m a t i c a l. Cele două articole, cel hotărât şi cel nehotărât, a căror primă funcţie este de a exprima categoria gramaticală a determinării, şi-au însuşit exprimarea celorlalte caracteristici gramaticale ale substantivului, în limba română, inclusiv cazul.

3. În limba actuală vorbită se înregistrează unele i n o v a ţ i i: G.-D. ***floarei*** în loc de lit. **florii**, omului ***cel*** (***acesta***) bătrân în loc de lit. omului **celui** (**acestuia**) bătrân. Se pare că asemenea inovaţii blamate de n o r m a literară reprezintă un rezultat al „presiunii" s i s t e m u l u i însuşi de declinare al limbii române.

4. Destinele istorice ale sistemelor romanice de declinare s-au determinat chiar în momentul creării lor p e b a z a paradigmelor diferite din latina târzie.

ABREVIERI

Costin	=	Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958.
Neculce	=	Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte*, ed. a II-a, ed. Iorgu Iordan, Bucureşti, 1959.
Cron. munt.	=	*Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, vol. I–II, Bucureşti, 1961.
Documente	=	*Documente româneşti*, ed. Ion Bianu, partea I, t. 1, fasc. 1, 1576–1629, Bucureşti, 1907.

LA DÉCLINAISON ROUMAINE À LA LUMIÈRE DES TENDANCES GÉNÉRALES DU DÉVELOPPEMENT HISTORIQUE DES LANGUES ROMANES

(Résumé)

Deux tendances générales romanes font l'objet de cette étude. Ce sont: la transition, dans l'expression des catégories grammaticales, de la flexion à l'article et la formation dans le syntagme nominal d'un centre d'information grammaticale. On y trouve aussi nos observations sur les destins historiques des systèmes de déclinaison en roumain et en ancien français.

Cuvinte cheie: articol, flexiune, sintagmă, declinare, normă.
Mots-clés: article, flexion, syntagme, déclinaison, norme.

Universitatea de Stat din Sankt-Petersburg,
Facultatea de Litere (Rusia)

BDD-A505 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.25 (2026-11-07 19:59:04 UTC)